

О. Л. Музика

СТРАТЕГІАЛЬНО-ЦІННІСНА ОРГАНІЗАЦІЯ СВІДОМОСТІ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Стратегіальний підхід як методологічна основа дослідження обдарованості

У людини немає інших засобів пізнання свідомості окрім самої свідомості. В цьому зв'язку створення будь-яких теоретичних моделей свідомості завжди і неминуче наштовхується на нездоланну гносеологічну проблему, яка полягає у злитті суб'єкта й об'єкта пізнання. Намагання описати структуру та функції наймежовішої для людини категорії, якою є свідомість, неминуче наштовхується на брак релевантної термінології і логіко-пізнавальних конструкцій, оскільки всі ці засоби тисячоліттями створювалися відштовхуючись від функцій свідомості, що спрямовані назовні, на пізнання та перетворення зовнішнього по відношенню до людини світу, і лише частково на аналіз самої себе. Втім, самопізнання, рефлексія, самосвідомість своїм предметом мають змісти свідомості, в яких відображено певні співвідношення людини і зовнішнього предметного чи соціального світу. Знання (про щось), переживання (чогось чи з приводу чогось) дають уявлення про наше місце в складній системі координат людського буття, а відчуття невдоволеності цим місцем формують рішення про саморозвиток. Очевидно, що таємниці свідомості певною мірою відкриваються саме в моментах, пов'язаних з рухом, розвитком, моментах такої взаємодії зі світом, яка відображає сутнісні характеристики людини. Одним із таких психологічних феноменів є обдарованість.

Визначаючи обдарованість як одну із найважливіших вищих психічних підсистем упорядкування системи людина-світ,

В.О. Моляко підкреслює, що «сама вона як системне утворення особистості є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосовуватися до світу, оточення, інших людей і самої себе» [27, с. 87].

Обдарованість є цілісним, синтетичним, особистісним утворенням, яке не зводиться до окремих здібностей, але саме аналіз здібностей у структурі обдарованості відкриває нам способи її розвитку в загальних закономірностях і окремих індивідуальних особливостях. Ми поділяємо думку Я.О. Пономарьова про те, що «здібність у такому випадку постає не як психічне відображення самого оточуючого людину світу, а як психічне відображення способу взаємодії суб'єкта з об'єктом в ході відображення цього світу людиною» [36, с. 68].

Визначення обдарованості як здібності до розвитку здібностей, яке дав Г.С. Костюк [21], дозволяє розглядати творчість і адаптацію не як взаємовиключні процеси, а як родово-видове співвідношення, де творчість і творча обдарованість є особливою формою адаптації, пов'язаною з домінуванням суб'єктної, а не ситуативно зумовленої активності. Дослідження В.О. Моляко розкривають закономірності взаємодії особистісних і діяльнісних характеристик творчості, яка виявляється у стратегіальній організації свідомості. Стратегії є тим механізмом, завдяки якому розкривається творчий потенціал особистості [26].

Аналіз обдарованості через здібності дозволяє змодельовати психологічну історію її розвитку, відтворити ті життєві ситуації, які містили можливості розвивати здібності до тих чи інших видів діяльності та оцінити роль окремих референтних осіб у виробленні способів саморозвитку особистості. Однак, як життєві ситуації, так і референтні особи до певної міри є випадковими, зовнішніми чинниками. Очевидно мають існувати внутрішні інваріантні детермінанти, які визначають збереження і розвиток обдарованості. На інваріантності стратегій наполягає Ю. Козелецкий, стверджуючи: «...у процесі вибору людина,

що вирішує задачу, використовує систему правил, яка називається стратегією, програмою чи планом вирішення задачі з ризиком. Можна сказати, що використання певних правил при вирішенні задач цього типу є інваріантною рисою людини» [20, с.183].

Способи осмислення людиною життєвих ситуацій і власного місця в них, які в кінцевому рахунку визначають напрямки діяльності й особистісної спрямованості людини, складаються у стратегії, які за своєю суттю є доволі константними мислительними інструментами, але можуть по-різному проявлятися залежно від змісту тих задач, до яких вони застосовуються: стратегії творчості, стратегії прийняття рішень, стратегії життєвих виборів тощо.

В основу наших досліджень обдарованості було покладено ідею В.О. Моляко про стратегіальну організацію свідомості. «Стратегії, як особистісні утворення, складають основу творчої обдарованості, оскільки конденсують у собі структури, відповідальні за аналіз ситуацій, оцінку нової інформації, вибір об'єкта дослідження, вибір орієнтирів, планування творчої поведінки, прогнозування розвитку гіпотез і задумів вирішення задач, можливості гнучкої переорієнтації в умовах діяльності, що змінюється; саме тому стратегії, як можна припустити, багато в чому спрямовують і насичують конкретним змістом свідомість, акумулюють у підсвідомості знання і технології їх використання, які можуть бути реалізовані (із змінами або ж у чистому вигляді) при виникненні нових проблем, при вирішенні нових задач. Саме стратегіальна організація свідомості, яка передбачає використання тенденцій реалізації аналогів, комбінаторики, реконструювання, задає напрямки діяльності» [27, с. 87-88].

«Стратегії, – як доводить В.О. Моляко, – є своєрідними “лоцманами” свідомості, які дозволяють організувати своєрідний хаос і безлад мислення, знаходити шляхи і засоби такого впорядкування, що дозволять в кінцевому

рахунку вирішити нову задачу, завершити творчий процес досягненням

рівноваги, гармонізацією» [27, с. 86].

Таким чином, стратегії, взаємодіючи з іншими компонентами свідомості, не прив'язуються до певної діяльності чи ситуації, а беруть активну участь у регуляції всіх аспектів поведінки людини. Б.С. Братусь пише: «Найбільш істотним, на нашу думку, повинен стати розгляд смислових систем не тільки у зв'язку з протіканням конкретної діяльності, але й як особливих знарядь, «органів» цілісного психічного організму, спрямованих в кінцевому рахунку на виконання функцій орієнтації в присвоєнні родової людської сутності. Інакше кажучи, смислові відношення, будучи породженими в діяльності, не залишаються до неї безпосередньо приписаними, що виникають лише тоді, коли знову й знову відтворюється ця діяльність... вони утворюють особливу сферу, особливий, відносно самостійний план відображення» [8, с. 99].

Варто зауважити, що стратегії беруть участь у регуляції як рутинних (алгоритмічні стратегії), так і творчих діяльностей (евристичні стратегії). «Перші – це системи алгоритмічних правил, чітко визначених, таких, що дозволяють провести вибір альтернативи за кінцеве число кроків» [20, с. 184]. Натомість, «евристичні стратегії – це системи правил, принципів і евристик інтуїтивного характеру, які набагато менш чітко визначені і не завжди дозволяють вирішити задачу» [20, с. 184]. Вирішуючи стандартні задачі, люди, як правило, застосовують алгоритмічні стратегії, а при вирішенні проблемних задач зростає ймовірність застосування евристичних стратегій.

Здатність до вирішення нетипових, нестандартних, нових задач є сутнісною характеристикою людини. Творчі здібності та стратегії творчої діяльності – основа розвитку обдарованої особистості. У стратегіально-діяльнісному підході, розробленому В.О. Моляко, у центрі стоїть обдарована особистість. Цей підхід виявився продуктивним при дослідженні окремих аспектів обдарованості, зокрема проблеми розуміння в процесі творчості

462

(А.Б. Коваленко), проблеми розвитку математичних здібностей (Л.А. Мойсеєнко), проблеми розкриття механізмів візуального мислення

(С.М. Симоненко), проблеми розвитку інтелекту (М.Л. Смульсон), проблеми прийняття рішень у педагогічній діяльності (В.М. Чернобровкін).

Стратегії творчої діяльності – це типові, загальні, найефективніші специфічно людські способи активної адаптації до світу. Біографічні та факторно-моделюючі дослідження, проведені нами, відкривають деякі закономірності, що стосуються представленості та розвитку стратегій в індивідуальній свідомості обдарованих людей, що дозволяє висунути припущення про стратегіально-ціннісну організацію свідомості.

Ціннісність стратегій у сфері регулювання діяльності

Виокремити стратегії діяльності, відділити їх від загальних механізмів особистісної регуляції досить складно, а у випадках, коли йдеться про творчу діяльність, то й взагалі неможливо. Одним із найелегантніших досліджень, які дають аргументи на користь цієї тези є робота О.О. Конопкіна, спрямована на вивчення регуляційних механізмів найпростіших аспектів операторської діяльності, пов'язаних із реакцією людини на звукові та світлові сигнали [22, с. 44].

Цінність експериментальних досліджень О.О. Конопкіна полягає в тому, що вирішальна роль відводиться *суб'єктивній моделі умов діяльності*, яка розглядається як необхідна ланка саморегуляції навіть простих, схильних до автоматизації сенсомоторних дій. На основі суб'єктивної моделі відбувається самопрограмування діяльності, в основу якого, в залежності від рівня усвідомленості, уже може закладатися певна *стратегія*, що враховує динаміку умов, оцінку значимості їх змін і оцінку результатів у ході діяльності.

463

Доведено, що „...різні суб'єкти, маючи однакову інформацію про умови своєї роботи та однакову мету (максимальна швидкість і точність прийому інформації), можуть діяти на основі несхожих програм. При цьому результати діяльності добре узгоджуються з характером прийнятої суб'єктом програми, реалізованої у формі елементарної настройки чи у формі розгорнутої стратегії” [22, с. 63]. Звідси робиться важливий висновок про **збільшення полі-**

варіативності ефективних програм і стратегій діяльності із збільшенням складності діяльності. Ефективність і складність стратегії, на думку Ю. Козелецького, відносні поняття. Вони залежать як від структури задачі, так і від здібностей людини, яка її вирішує. При цьому «...знання стратегії не означає, що особа, яка вирішує задачу, може її використовувати – подібно до того, як знання техніки плавання не тотожне умінню плавати. У процесі прийняття ризикованих рішень людина використовує лише ті стратегії, якими вона навчилася практично оперувати» [20, с. 184].

Особливе місце у системі регуляції посідає оцінка результатів діяльності, яка виділяється в окремий функціональний блок (поряд з іншими – ціль і самопрограмування діяльності, програмування виконавчих дій, оцінка, коректування системи саморегуляції). Оцінка є тією ланкою в системі регуляції, яка виводить процес діяльності із системи „стимул-реакція”, вона, за словами О.О. Конопкіна, „замикає процес регулювання, перетворює його в замкнуту систему, тим самим принципово, якісно міняючи можливості довільної діяльності людини” [22, с. 219].

Важливими для нас є кілька висновків, які підтверджуються результатами експериментальних досліджень О.О. Конопкіна і стосуються ролі оцінки в регуляції діяльності:

- 1) оцінка є частиною суб’єктивної моделі умов діяльності, яка складається ще до початку діяльності;
  - 2) оцінка діяльності здійснюється і в процесі діяльності, при цьому коректується суб’єктивна модель і вносяться поправки в перебіг діяльності;
- 464**
- 3) ефективність діяльності через вибір стратегій залежить від правильності і повноти оцінки, правильного вибору її параметрів;
  - 4) оцінка після завершення діяльності спрямована на співвіднесення отриманих результатів і мети діяльності; ця оцінка вже не впливає на виконану діяльність, але, як досвід, безумовно впливає на формування суб’єктивної моделі умов діяльності при плануванні способів вирішення нових задач;

- 5) оцінка і проміжних, і кінцевих результатів пов'язана з еталонами успішності, які, як правило, задаються ззовні; значне стійке розузгодження між результатами діяльності і критеріями її успішності знижує успішність або взагалі веде до припинення діяльності;
- 6) людина здатна до ймовірнісної оцінки подій і включення ймовірності у суб'єктивну модель умов діяльності навіть без спеціального навчання;
- 7) людина є суб'єктом діяльності через її свідому регуляцію навіть при виконанні найпростіших дій, які швидко згортаються і автоматизуються.

Таким чином, експерименти О.О. Конопкіна доводять існування зв'язку між стратегіальною регуляцією та оцінними і самооцінними процесами навіть у випадку найпростіших діяльностей. Примітно, що вже в цих діяльностях оцінка зв'язана як із внутрішніми, так із зовнішніми критеріями (еталонами), зберігається в досвіді і впливає на вироблення стратегій вирішення нових задач.

З цими висновками перегукуються дані, отримані при вивченні стратегіальної регуляції більш складних процесів і видів діяльності, зокрема навчальної діяльності. Ю. фон Вріхт пише, що в англо-американській психології систематичні дослідження навчання почалися головним чином з експериментів Флейвелла з розвитку метакогнітивних умінь, тобто здатності учня оцінювати те, що він вже знає, і те, чого він ще не знає, що він розуміє і

465

чого не розуміє і т.д. Такі вміння лежать в основі самоконтролю процесу навчання і є істотними для гнучкого вибору стратегії навчання і її достатніх трансформацій в нових ситуаціях. «Стратегії, прийняті учнем, значною мірою визначають знання, яке асимілюється в існуючу схему або використовується в конструюванні нових схем. Релевантна схема визначає вибір та інтерпретацію нової інформації, а також вибір нової стратегії» [11, с. 24].

Дж. Андерсен, аналізуючи процеси кодування і збереження інформації в пам'яті людини, підкреслює важливість ускладнених стратегій для досягнення гарних результатів при запам'ятовуванні. «Розробка такої стратегії набагато ефективніша, ніж механічне повторення, особливо стосовно тривалого

запам'ятовування. Також створюється враження, що існують тенденції до покращення результатів при використанні ускладнених стратегій кодування» [3, с. 415].

Схожих поглядів дотримується й Скотт Міллер, який висуває ідею про те, що покращення здатності до відтворення є результатом не тільки простого збільшення обсягу пам'яті, а й процесу освоєння певних дій, які розглядаються як мнемонічні стратегії. Такі стратегії можуть використовуватися при пред'явленні матеріалу для запам'ятовування, в період відстрочки між пред'явленнями і перевіркою чи при спробі відновити матеріал в пам'яті. Стратегії можуть набувати різних форм, бути вербальними чи невербальними, простими чи дуже складними. Їх загальна властивість полягає в тому, що вони поліпшують роботу пам'яті [24, с. 299-300].

Д. Кун, аналізуючи процеси пам'яті, описує дослідження Джон Уайлдінг і Елізабет Валентайн (1994), які з'ясували, що люди з надзвичайною пам'яттю використовують набуті стратегії і тактики запам'ятовування, які мають для них особисту цінність. «В системах мнемотехніки для того, щоб зв'язати нову інформацію з уже знайомими згадками в довготривалій пам'яті, застосовуються

466

психічні образи і незвичайні асоціації. Такі стратегії надають інформації цінності для людини особисто і полегшують її пригадування» [23, с. 402].

В.А. Роменець, аналізуючи стратегію гри, виділяє шаблонні і приховані стратегії: «Якщо стратегія шаблонно повторюється, вона перестає бути прихованою. Їй протиставляється інша, прихована, оптимальна стратегія, за допомогою якої й здобувають перемогу. Перенесення методів, які забезпечили успіх в одній ситуації, на ситуацію іншу вже є встановлення шаблону, стереотипу. Творчість і полягає, зокрема, в ламанні стратегій, а головне – у творчому підході до кожного індивідуального випадку» [40, с. 163]. Тут йдеться очевидно про шаблонні, а не творчі стратегії, оскільки далі автор уточнює: «у грі враховуються закони дійсності, які виступають спочатку у правилах гри, а потім – в оптимальних стратегіях, що запобігає її виродженню в химеру,

беззмістовну фантастичність» [40, с. 164].

На зв'язок стратегій з особистісними утвореннями вказують дослідження Паска [55], який на основі детального аналізу когнітивної активності студентів, описав дві основні стратегії: цілісності та серіальності. Застосовуючи стратегію цілісності студент починає з високорівневих відношень і глобального охоплення проблеми, поступово переходячи до більш диференційованих і точних знань. Серіальна стратегія передбачає пошук з низькорівневих відношень і поступове наближення крок за кроком до вирішення задачі. Паск прийшов до висновку, що за стратегією вирішення задач студентів можна розділити на два типи: «холісти» і «серіалісти». У процесі навчання холісти швидше засвоювали матеріал при використанні цілісно-структурованих програм викладання і, водночас, мали труднощі при засвоєнні матеріалу серіально-структурованих програм, а серіалісти – навпаки.

Підтвердження цих висновків, але вже на рівні загальножиттєвих пріоритетів містяться в роботах Д.Б. Богоявленської.

467

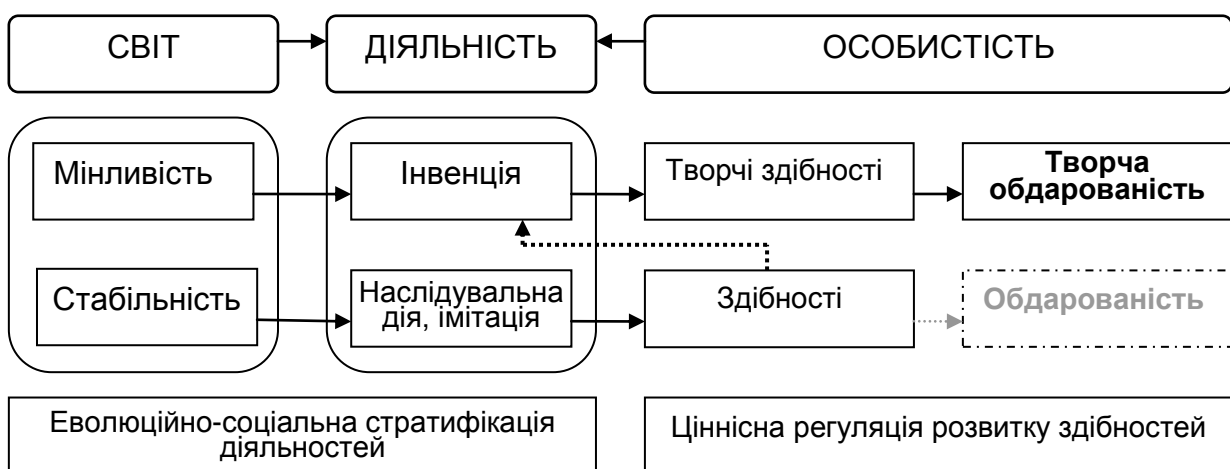
Результати експерименту, проведеного Ю.В. Кортневою і М.А. Леоновою під її керівництвом, показали, що «інтелектуальну активність здатні проявляти ті учні, які використовують сформований операціональний апарат не просто як уміння. Він повинен бути особистісно присвоєний, повинен стати стилем мислення, стратегією життя» [7, с. 248-249].

Інвенційність творчості і ціннісність стратегій на різних етапах розвитку творчої обдарованості

Коли йдеться про ранні періоди розвитку людини, то навряд чи можливо говорити про творчість як свідому перетворювальну активність і протиставляти її адаптації. Очевидно, в цьому випадку творчість постає як засіб адаптації. Оскільки розвиток свідомості дитини ще не дозволяє проектувати цілеспрямовані творчі перетворення середовища, то адаптивна функція творчості має скоріше еволюційно і соціально зумовлену, ніж свідому

суб'єктну природу. На рис.1. представлено загальну модель початкового етапу розвитку творчих здібностей та обдарованості. Обдарованість тут постає як творча обдарованість, в основі якої – високий рівень здібностей, що формується в процесі оволодіння окремими нормативно закріпленими діями та операціями, і високий рівень творчих здібностей, що формується в процесі включення інвенцій у структуру діяльності. Власне, використання інвенцій, з нашої точки зору, є тим поворотним пунктом, де стратегії діяльності трансформуються у стратегії творчості.

Взаємодія людини зі світом опосередковується діяльністю. Світ, середовище (і природне, і соціальне), в якому живе людина, має водночас і стійкі, і мінливі компоненти. Цей поділ визначає дві адаптаційні стратегії і, відповідно, два типи особистості – консервативний і творчий. Еволюційно-соціальна доцільність існування таких типів зумовлена, з одного боку, **468** необхідністю підтримувати й зберігати ті види діяльності й соціальної організації, які зарекомендували себе ефективними й корисними, а з іншого, – необхідністю змінюватися відповідно до змін середовища. Зауважимо, що у другому випадку йдеться не стільки про ефективні реакції на зміни в середовищі, які вже відбулися, скільки про готовність до змін, які можуть відбутися – цією імовірнісною ізоморфністю із мінливим світом й визначається еволюційна доцільність творчості.

Рис.1. Загальна модель початку розвитку творчих здібностей та обдарованості

Віддаленим аналогом творчості в біологічних системах є спонтанні

мутації, з яких відбираються ті, що корисні в умовах певного середовища, і відмирають ті, які суперечать умовам життя організму. І біологічні мутації, і творчі флуктуації не мають стовідсоткової предметно спрямованої доцільності, їх ефективність забезпечується різноспрямованими змінами, з яких саме життя відбирає ефективні. Безумовно, коли йдеться про високі рівні розвитку творчої особистості, то завдяки свідомості, здатності до передбачення, інтуїції підвищується адаптивна ефективність творчих дій, але на початкових етапах розвитку очевидно переважають закономірності, які виробилися в ході біологічної і соціальної еволюції людини.

Тип творчої особистості, який на ранніх етапах більше руйнує, ніж створює, виявляється життєздатним тільки тому,

469

що він асоціюється з еволюційно закріпленою надією на ефективність у ситуації можливих змін. Таким чином, тип творчої особистості є певною соціальною стратою, величина якої регулюється соціумом відповідно до відчуття ним своєї позиції на континуумі „стабільність – мінливість”. У цьому контексті стратегія постає вже не як засіб вирішення окремих задач, а як засіб збереження цілісності, самоідентичності особистості. «Особистість як суб’єкт здатна організувати життя в цілому, визначивши його спосіб і вибравши свою стратегію. Стратегія життя полягає у здатності особистості привести в максимальну відповідність свою індивідуальність (або свій тип) з тими життєвими умовами, обставинами, вимогами, які існують об’єктивно і суб’єктивно» [1, с. 440].

Початкове засвоєння дитиною суспільного досвіду відбувається за допомогою двох видів дій: імітації та інвенції. У психологічний обіг поняття „інвенції” ввів Ж. Піаже [33]. Інвенція (вигадка, винахід – лат.) виникає тоді, коли дитина неспроможна точно відтворити певну дію дорослого.

Імітація, яка спрямована на точне відтворення дій дорослих, була б ідеальною моделлю пристосування до незмінного, стабільного світу. Однак, очевидно через еволюційну недоцільність, розповсюдження імітації дуже обмежене. Якщо взяти за критерій ідентичність результатів діяльності, що

унаслідуюється, то вона практично не існує – дії різних людей завжди ведуть до результатів, які хоч у чомусь будуть особливими, відмінними. Людина навіть при великому бажанні не може повністю відтворити дію, яку наслідує. З іншого боку, нормативні вимоги до людських діяльностей майже завжди допускають відхилення від стандарту. Таким чином, наслідувальна діяльність в більшості випадків є не імітаційною, а інвенційною, тобто такою, в яку людина привносить щось своє, спочатку мимоволі, через біологічно закладену неспроможність точно відтворити дію, а потім і свідомо, рухаючись від наслідування до творчості. **470**

Інвенція є природною, еволюційно закріпленою передумовою розвитку творчих здібностей людини. Експериментальні дослідження, які провела під нашим керівництвом Н.Ф. Портницька [37], показали, що інвенційні дії чи прийоми, які демонструють дошкільники, отримують поцінування ровесників (рідше – дорослих) незалежно від результатів діяльності. Таким чином, інвенції для дітей є безумовною цінністю, що дозволяє окремим з них стати на шлях розвитку творчої спрямованості.

Наші експерименти підтвердили гіпотезу про соціальну стратифікацію, яка визначає творчу чи нетворчу спрямованість розвитку особистості. Експериментальна ситуація полягала у виготовленні виробу (пластилінового півника) в умовах природної для дітей регламентації діяльності. У результаті багаторазового повторення цього уроку, коли вже всі діти засвоїли основні прийоми й операції та отримали заданий вихователькою результат діяльності, їх поведінка почала різнитися. Одні дошкільники (22,5 %) продовжували виконувати інструкції виховательки (виготовляти півника), деякі відмовилися виконувати завдання (25 %), а інші – вже свідомо, всупереч вимогам виховательки намагалися сконцентруватися на інвенціях, або навіть пробували перейти до виготовлення зовсім інших виробів, хоча це й розходилося з інструкцією (52,5 %). Творчість для останньої групи дітей поступово стає тим внутрішнім мотивом, який включає механізм суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку особистості та стимулює вихід за межі актуальної ситуації.

Повне оволодіння діяльністю (розвиток здібностей) і, водночас, перенасичення нею веде до виникнення творчих дій (розвитку творчих

здібностей). Творча діяльність, на відміну від рутинної, унікальна в тому розумінні, що знімає проблему конкуренції і через можливість варіативності результатів забезпечує визнання всім учасникам однієї й тієї ж діяльності.

Розглядаючи потребу у визнанні як провідну для розвитку творчих здібностей, для ранніх етапів становлення творчо **471** обдарованої особистості, ми вважаємо за доцільне використовувати дві її градації, запропоновані Н.Ф. Портницькою. Власне **визнання** інвенційно творчим діям забезпечують в основному ровесники, які при цьому нерідко відволікаються від результатів діяльності, що можуть бути досить далекими від наслідуваного зразка. Дорослі в основному забезпечують дошкільникам **схвалення**, яке відрізняється від визнання тим, що надається у випадках, коли результати, що їх демонструють діти, якомога ближче відтворюють зразок діяльності. Таким чином, схвалення стимулює оволодіння тими способами дій, які історично склалися, а визнання надається в першу чергу за інвенційно-творчі дії. Завдяки схваленню розвиваються здібності до рутинних діяльностей, і виконавська спрямованість особистості, а завдяки визнанню – творчі здібності і творча спрямованість особистості.

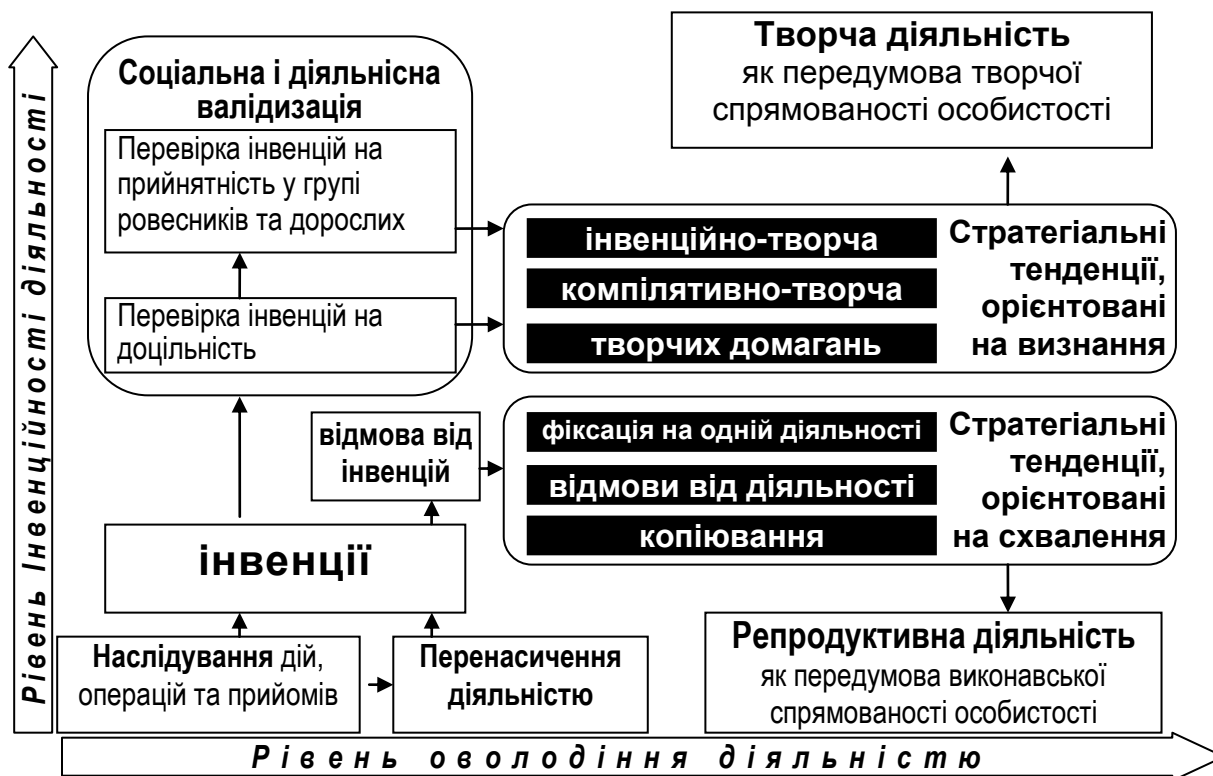

Рис. 2. Механізми формування творчої чи виконавської спрямованості дошкільників у наслідуванні (Портницька Н.Ф., 2006)

У залежності від характеру використання інвенцій і переважання схвалення чи визнання, виліляється шість стратегіальних тенденцій, які по-різному позиціонують дітей стосовно розвитку творчих здібностей.

Стратегіальна тенденція копіювання (22,5% дітей) орієнтована винятково на схвалення дорослих. Діти в процесі оволодіння діяльністю намагаються досягнути максимальної схожості власного виробу і запропонованого дорослим зразка. Вони точно виконують інструкції дорослих навіть тоді, коли розуміють їх безглуздість. Примітно, що на виставки дитячої творчості дошкільників чи молодших школярів потрапляють роботи саме таких дітей, хоча із творчістю вони мають небагато спільного.

Тенденція відмови від діяльності властива дітям (15%), які оцінюють свої здібності як такі, що не дозволяють їм виконати завдання дорослих. Наявність цієї тенденції підтверджує тезу Л.С. Виготського про роль зони ближчого розвитку в учінні, а з іншого – виявляє здатність дітей дошкільного і молодшого шкільного віку рефлексувати і оцінювати рівень своїх здібностей. Ці результати підтверджено і в дослідженні І.С. Загурської, виконаних під нашим керівництвом [16]. Було доведено, зокрема, що молодші школярі спроможні розрізняти і оцінювати репродуктивні і творчі здібності. Отримані результати узгоджуються з описаними Г. Гекгаузенем результатами досліджень Я. Куля, які свідчать про те, що розвиток уявлень про власні здібності залежить від ступеня включеності людини в діяльність. «Після виконання 20 конкретних задач у досліджуваних вже з'являється уявлення про здібності, яке значною мірою відповідає завданням, що виконувалися, і впливає на подальшу поведінку. При продовженні роботи виникали навіть диференційовані уявлення про власні здібності до вирішення різних задач одного й того ж типу. При четвертому, останньому замірі уявлення про здібності виявилось, що воно вже не є єдиним для всього набору задач» [49, с. 209-210].

Фіксацію на одній діяльності, яка притаманна окремим дітям (10%), що орієнтуються винятково на схвалення дорослих, можна розцінити як деструктивну тенденцію. Вона блокує характерне для цього віку прагнення дітей розвивати здібності в різних діяльностях. Формуванню цієї стратегіальної тенденції в значній мірі сприяють дорослі, в тому числі й педагоги, які виставляють досягнення дітей на показ, приховуючи при цьому відсутність динаміки в розвитку здібностей.

Стратегіальну тенденцію творчих домагань (7,5% дітей) можна віднести до проміжних між «нетворчими» і «творчими» стратегіями. Особливістю дітей з цією тенденцією є те, що вони активно використовують інвенції, а результат (готовий виріб) отримують досить рідко. При цьому відсутність схвалення дорослих вони компенсують гарантованим визнанням ровесників, для яких використання інвенцій є окремою цінністю.

Компілятивно-творча стратегіальна тенденція характеризує дії дітей (25%), які використовують як власні інвенції, так і ті, які переймають при наслідуванні інших дітей.

Інвенційно-творча стратегіальна тенденція притаманна дітям (20%), які цілеспрямовано використовують інвенції з метою отримання результату, який заздалегідь планується як творчий, тобто такий, що відрізняється від зразка і разом з тим відповідає певним внутрішнім критеріям: доцільності, естетичності, функціональності тощо.

Експерименти також показали, що хоча творча діяльність, у порівнянні з репродуктивною, має значно більший потенціал для отримання визнання, однак, конкуренція існує й тут і обмежує активність дошкільників. Коли з експериментальних груп вилучали найуспішніших дітей, творчі домагання тих, які залишилися, значно підвищувалися. Ці дані ще раз підтверджують наше припущення про еволюційно детерміновану природу соціальної стратифікації, результатом якої є поділ людей на таких, яким властива творча спрямованість, і таких, яким вона не властива.

Формуючись у діяльності, інвенції поступово включаються у процеси розвитку психічного, зокрема у процеси мислення. Відмінність між звичайною діяльністю і творчою, на думку Я.О. Пономарьова, полягає в тому, що для звичайної діяльності мета визначена і результат передбачуваний, а в творчій – ми ніколи напевне не знаємо, яким буде результат [35]. Різниця між творчою і нетворчою людиною полягає в тому, що перша фіксує інвенції, які виникають у діяльності, зберігає їх у досвіді, оперує ними за допомогою стратегій у мисленні, а друга – відкидає як „неправильні” дії, продукти чи напрямки думки.

У цьому зв'язку зростає значення суб'єктності людини, що підкреслюється К.О. Абульхановою-Славською. «Особистість як суб'єкт цілеспрямовано використовує всі свої психічні, особистісні, професійні можливості, здібності, досвід як засоби вирішення задач і проблем. Вона не просто може сприймати, мислити, запам'ятовувати, і не тільки здатна бачити, думати, пам'ятати, але й визначає, як треба бачити, думати, згадувати, щоб вирішити певну життєво-практичну задачу. В цьому й проявляється її якість суб'єкта» [1, с. 441].

Не вживаючи термінів «стратегія» та «інвенція», С.Л. Рубінштейн дав досить розгорнутий опис місця й ролі цих психологічних феноменів у процесі розвитку творчих здібностей. «Від природи чутливий слух включається в дієве спілкування зі світом, звуковими враженнями і відповідає на них музичним діянням зі звуками – інтонуючи, випробовуючи, узагальнюючи їх. У цьому процесі діяльного оперування зі звучаннями під впливом різних умов, включаючи і чутливо сприймаючий інтонаційний стрій рідної мови, і музичний стрій народних наспівів, і класичні зразки музичної творчості, здійснюється відбір невеликої кількості стержневих музичних «ходів», до яких у великих музикантів приєднується незначна кількість не відібраних, а щасливо заново знайдених. Ці ходи, прийоми, способи побудови музичного твору закріплюються в слухові музиканта, утворюють його кістяк, його основне спорядження, ті опорні

точки, які віднині будуть визначати і його сприймання музики і власну музичну творчість. Це закріплення у слухові, перетворення, таким чином, в «природне» надбання музиканта відібраних в процесі його розвитку способів побудови музичних творів і є *основний акт формування музичних здібностей*» [6, с. 260-261].

У творчій діяльності зрілої особистості наочно проявляються процесуальність і недиз'юнктивність творчості. А.В. Брушлінський дав загальну характеристику мислення людини в ході творчого процесу. „Продовжуючи формуватися по мірі здійснення всього мислительного процесу, кожна із його стадій ще не будучи цілком завершеною, безперервно зв'язана надзвичайно динамічними взаємопереходами зі всіма іншими, в тому числі й стадіями, що саме виникають. І тому будь-які компоненти живого, реального процесу мислення ніколи не відокремлені один від одного (на противагу окремим деталям, вузлам і блокам функціонуючої машини чи елементам математичної множини). У цьому сенсі мислення як процес і взагалі психічне як процес завжди є недиз'юнктивним, або континуально-генетичним, тобто таким, що безперервно і суттєво змінюється, динамічно формується, розвивається» [9, с. 117].

Накопичений досвід і здатність прогнозувати результат – ці дві особливості людини як суб'єкта творчого процесу лягли в основу моделі включення інвенцій у творчу діяльність (рис. 3.). Базовим компонентом цієї моделі є стратегії творчої діяльності, виокремлені В.О. Моляко.

Творчість є тією діяльністю, де процеси регуляції й саморегуляції не можуть бути виведені лише із механізму зворотного зв'язку, оскільки відсутній еталон, з яким можна порівнювати проміжні результати діяльності. Класична схема зворотного зв'язку втрачає свою пояснювальну силу у випадку творчої діяльності. І справа не тільки в тому, що відмінною особливістю творчої

Рис. 3. Особливості включення інвенцій у творчу діяльність

діяльності є свідоме використання інвенцій. Часто творча діяльність починається взагалі без чіткого плану і саме інвенції, які виникають вже в ході діяльності, допомагають людині визначитися, сформулювати й окреслити бажаний результат і спланувати діяльність, спрямовану на його досягнення.

Не всі інвенції, що виникають, відразу ж включаються у діяльність, деякі – „вибраковуються”. Думається, що існує суттєва відмінність між творчо спрямованою особистістю і особистістю, що не має такої спрямованості. Для творчої особистості інвенції – це завжди інструмент пошуку нестандартних рішень і ті з них, які в певний момент були відкинуті, як правило, актуалізуються при вирішенні нових творчих задач.

Процес творчості – це безперервний рух між життєвим досвідом та окресленням, конкретизацією, матеріалізацією творчого продукту. Особливість цього руху або потоку творчості полягає в нерозривній єдності теоретичної (мислительної) і практичної (спрямованої на діяльнісну валідизацію

теоретичних схем) діяльностей. Природно припустити, що евристичною моделлю цих зв'язків між творчим задумом і процесом його реалізації можуть слугувати стратегії творчої діяльності.

Стратегії творчості є досить гнучким утворенням для того, щоб інтегрувати інвенції в особистісний досвід суб'єкта творчої діяльності, оскільки самі базуються на певній ймовірності, недовизначеності. З іншого боку, чітке окреслення напрямків мислення і діяльності, яке задається стратегіями, сприяє довизначенню і досягненню очікуваного результату.

Як певний проміжний підсумок, можна зауважити, що творчість, з огляду на її роль в житті людей, може розглядатися з точки зору її еволюційних витоків, соціальної регуляції та ролі в розвитку особистості. У першому випадку, творчість – це потенційно корисний вид діяльності, який сприяє розвитку особистості, еволюційна і адаптаційна корисність якої підвищується у періоди кардинальних змін в усталеному ході розвитку людини і світу. З точки зору соціальної регуляції, творчість – це один із видів суспільно схвалюваних діяльностей, досягнення в якому отримують соціальне поцінування і визнання. При цьому творчість, як і будь-який інший вид суспільних діяльностей, підпорядкований нормативній регуляції. Творчі люди – це окрема соціальна страта, кількість членів якої регулюється суспільством.

Що стосується ролі творчої діяльності у розвитку особистості, то тут варто відмітити два моменти. Суть першого полягає в тому, що переважна більшість людей, виконуючи звичайні дії, у деяких із них піднімається до рівня творчості, але при цьому їх не можна означити як творчих особистостей. Щодо другого моменту, то можна стверджувати, що ті люди, які мають високий рівень розвитку творчих здібностей, характеризуються й творчою спрямованістю особистості. Таким чином, задатками творчих здібностей наділені всі, але лише окремі стають творчо обдарованими особистостями. Безумовно, що цей поділ визначають процеси соціальної стратифікації, але

очевидно, що існують і механізми взаємної детермінації творчої діяльності та

розвитку творчої спрямованості особистості, найважливішими з яких є інвенції та стратегії творчої діяльності.

Стратегії творчості і стратегії життя: взаємовплив і взаємопроникнення

Результати, отримані при дослідженні психологічних механізмів окремих аспектів діяльності, не можуть бути прямо перенесені на пояснення регуляції життєвих процесів. Однак, формування життєвих стратегій можна розглядати як механізм регуляції суб'єктом власної поведінки, програма якої завжди спрямована у майбутнє. Навіть при аналізі життєвого досвіду людина розглядає можливі варіанти розгортання подій і прогнозує результати, які могли б виникнути. Коли ж йдеться про планування майбутнього, то тут роль ймовірності в моделюванні зростає. „Суб'єктивна ймовірнісна модель середовища, яка сформувалася у людини, є динамічним утворенням, яке в ході діяльності співвідноситься з дійсністю і на цій основі може змінюватися, коректуватися” [22, с. 121]. Ретроспективний аналіз причин успіху трансформує систему очікувань і збільшує ймовірність пов'язаних з успіхом подій у суб'єктивній картині ситуації [52].

Окрім ситуацій успіху, на вироблення поведінкових стратегій впливає і досвід невдач. Г. Гекзаузен описує дослідження Р. Бірні зі співавторами [50], які, досліджуючи типи боязні невдачі, виділили такі захисні стратегії: 1) боязнь обезцінювання себе у власних очах; 2) боязнь обезцінювання себе в очах інших людей; 3) боязнь наслідків, що не зачіпають «Я» (наприклад, матеріальних збитків) [49, с. 211]. У цьому випадку продуктивним виявляється поняття копінг-стратегії (coping). Воно використовується для позначення свідомих зусиль особистості в ситуації психологічної загрози [18, с. 412]. На думку

479

І.М. Нікольської, Р.М. Грановської (2001), копінг-стратегії успішно застосовуються за таких умов: при достатньо повному усвідомленні труднощів, при знанні способів ефективно справитися з ситуацією такого типу, при вмінні своєчасно застосувати їх на практиці. У психологічній теорії прийняття рішень

Ю. Козелецького важливе місце відводиться стратегіям вибору поведінки, які, на думку автора, «описують те, як особи, що приймають рішення, інтегрують інформацію про корисність результатів і їх ймовірність, і те, які правила вибору альтернатив вони при цьому використовують» [20, с. 22].

Для людини важливою є впевненість у тому, що її вибір правильний. О.О. Конопкін, посилаючись на дослідження Е. Лотсофа [54], стверджує, що очікування успіху багато в чому залежить від кількості позитивних підкріплень. Таким чином, „...оцінка ступеня впевненості досліджуваних у правильності рішень, які вони приймають, відкриває можливість аналізу власне психологічних аспектів поведінки в умовах невизначеності” [22, с. 122]. Те, що творчість характеризується саме ситуацією невизначеності є додатковим, якщо не визначальним, чинником того, що успішна стратегія буде застосовуватися знову й знову і її регуляторна функція поступово набуватиме ціннісних ознак і характеристик.

З іншого боку, творчі стратегії відображають ймовірнісність діяльності в цілому та ймовірнісність, закладену в умові задачі. Очевидно, існують певні алгоритми вибору людиною тієї чи іншої стратегії для вирішення певної задачі, які залежать не лише від параметрів ситуації, а й від представленості її в попередньому досвіді людини, від оцінки ймовірності успішного її вирішення, та й взагалі, від особливостей організації ціннісної свідомості.

Якщо порівнювати діяльність за критерієм співвідношення творчих і нетворчих компонентів, то діяльності, де творчий компонент переважає, відрізняються вищим рівнем недовизначеності. Люди, які віддають перевагу творчим стратегіям у

480

суб'єктивній моделі, що регулює діяльність, мають виражені пріоритети, які дають їм змогу приймати рішення на основі інформації, що в принципі не може бути повною. У цьому випадку можливе послаблення контролю за параметрами успішності вирішення задачі, оскільки більшою мірою вони задаються самим суб'єктом, а не умовами задачі чи зовнішньою оцінкою. Це також вказує на

зростання ролі суб'єктності у творчій діяльності.

Критерій творчості стає вирішальним при виборі стратегії. Творча задача, як правило, розпадається на декілька підзадач. Для вирішення тих із них, які не оцінюються людиною як значимі за ознакою творчості, вибираються менш „творчі” стратегії, такі як стратегії аналогії чи випадкових підстановок. Ті ж задачі, параметри, які дозволяють контролювати процес їх вирішення, залишаються недовизначеними, підводять людину до вибору творчих стратегій. При цьому стратегія випадкових підстановок може бути використана для пошуку, окреслення нових параметрів, які „довизначають” задачу, а стратегія реконструювання вибирається тоді, коли це неможливо зробити. Таким чином, найбільш творча стратегія реконструювання імпліцитно містить в собі найбільшу ймовірність, яка проявляється і в невизначеності параметрів контролю за ходом творчої діяльності і в ймовірній прогнозованій можливості невдачі. Відтак зростає суб'єктивна цінність не тільки результату (у випадку, коли він все ж буде), але й шляхів його досягнення й тих помилок, врахування яких може знадобитися при плануванні творчої діяльності у майбутньому.

Р..Стернберг, Дж. Форсайт, Дж.Хедланд та ін. вважають, що з вибором стратегій, що застосовуються при вирішенні проблем, пов'язаний один із основних напрямків у дослідженні практичного інтелекту. Серед основних характеристик стратегій називаються селективність, цілеспрямованість і навмисність. «Динаміка життєвого досвіду завжди пов'язана з успіхом чи невдачами у вирішенні повсякденних проблем,

481

і вибудовується як здатність видозмінювати стратегії або уникати потенційно проблематичних ситуацій» [Цит. за: 38, с.59].

За Ю. Козелецьким, стратегії є результатом процесу навчання. Людині відома деяка сукупність стратегій, яка зберігається в довготривалій пам'яті [20]. Існує ряд класифікацій стратегій, в яких вони співвіднесені вже не з ситуаційно-діяльними, а з особистісно-життєвими характеристиками. А. Гаррісон і Р. Брамсон виділяють п'ять окремих наборів мислительних

стратегій, які люди освоюють по мірі свого росту – синтезатор, ідеаліст, прагматик, аналітик, реаліст. Метод синтезатора – діалектика (відкрита суперечка і конфронтація, задавання нерозумних-розумних запитань, участь з бокової лінії, підвішування протилежних ідей, роздуми і фантазія, висунення рішень, притягнутих за вуха, негативний аналіз); ідеаліста – асимілююче мислення (концентрація на цілому, погляд в довгостроковій перспективі, визначення цілей і встановлення стандартів, чуле слухання, допоміжні засоби досягнення згоди, гуманізація суперечки); прагматика – підхід, оснований на врахуванні можливостей (просування крок за кроком, експеримент та інновація, пошук швидкої віддачі, тактичне мислення, маркетинговий підхід, планування можливостей); аналітика – пошук єдиного найкращого шляху (системний аналіз альтернатив, пошук додаткової інформації, консервативна концентрація, схематичне зображення ситуації, конструктивна в'їдливість, дедуктивні міркування); реаліста – відкриття емпіричним шляхом (постановка точних задач, переоблік ресурсів, врахування специфіки, спрощення, врахування думки спеціаліста, різкі поправки [48].

Р. Ділтс розглядає моделювання стратегій геніїв. Метою моделювання є збагачення нашого розуміння для того, щоб взаємодіяти з дійсністю результативніше і екологічніше. Модель покликана не підмінити собою дійсність, а лише представляти деякі аспекти дійсності в конкретному і практично придатному вигляді. **482**

Стратегії застосовуються на різних рівнях і діляться на мікро-, макро- і метастратегії. Мікροстратегія концентрує увагу на тому, як саме конкретна людина думає в конкретний момент часу, виконуючи конкретну задачу. Макростратегія – це моделювання «успіху» чи «лідерства». Стратегія успіху чи лідерства є програмою вищого рівня, включає в себе декілька мікροстратегій і займає більший проміжок часу. Макростаратегія має справу із загальними операціями і етапами процесу мислення. Метастратегія, чи метамодель є моделлю побудови моделей, чи стратегією пошуку стратегій [13].

К.О. Абульханова-Славська, визначаючи життєву стратегію як здатність

людини узгоджувати свої індивідуальні особливості, статусні, вікові можливості, власні домагання з вимогами суспільства, підкреслює її ціннісну природу. «Стратегія життя полягає в способах змін, перетворення умов, ситуацій життя у відповідності з цінностями особистості» [2, с. 67]. При цьому підкреслюється регулятивна функція: «Стратегія життя і є індивідуальна організація, постійна регуляція ходу життя, по мірі його здійснення у відповідному цінностям цієї особистості та її індивідуальності напрямку» [2, с. 68]. Виділяються три ознаки стратегії життя: перша – вибір основного для людини напрямку, способу життя, визначення його головних цілей, етапів їх досягнення і супідрядність цих етапів; друга – вирішення суперечностей життя, досягнення своїх життєвих цілей і планів; третя – творчість, творення цінності свого життя, поєднання своїх потреб зі своїм життям у вигляді особливих цінностей.

Описуючи техніки життя за складних умов, Т.М. Титаренко, посилаючись на дослідження Л.І. Анциферової, виділяє конструктивні, неконструктивні та самовражаючі стратегії [45, с.271]. Серед конструктивних стратегій виділяється порівняння, що йде донизу, порівняння, що йде вгору, антиципуюче опанування, передбачений сум, позитивне тлумачення неприємних переживань. Неконструктивні стратегії – стратегія втечі,

483

стратегії фокусування на емоціях, заперечення. Самовражаючі стратегії – вживання алкоголю, наркотизація, уникання та тривалі самозвинувачення, які можуть стати причиною психосоматичних захворювань [45, с. 272-273]. Самовражаючі стратегії є прикладом деякої парадоксальності суб'єктивних критеріїв цінності життєвих стратегій, які є досить поширеною, що дає підстави вважати їх закономірними, особливо в тих випадках, коли в людини знижується рівень суб'єктності.

Суб'єктна детермінація активності творчої особистості дозволяє їй вибудовувати своє життя на цілком протилежних засадах. «Стратегія творчості – це спосіб буття, при якому людина свідомо чи несвідомо займає позицію

активного творця свого життя, спираючись на такі цінності як любов, краса, добро, розвиток, тобто здійснюючи вибір на користь душевного і духовного здоров'я» [10, с.78].

Включення обдарованої особистості в творчу діяльність позначається на характері її відносин як суб'єкта соціальних стосунків. У цьому контексті технічна творчість виступає як спосіб існування людини в системі життєвих відносин. У процесі творчості людина реалізує домагання визнання, здобуваючи повагу інших людей, формує власну самоповагу, посідає певний соціальний статус. Отже, із технічною творчістю пов'язане вирішення життєвих проблем людини, задоволення її найважливіших потреб. Технічна творчість є засобом адаптації людини у світі, тому процеси, які її складають, не можуть не переводитися у план свідомої регуляції. Усвідомлені способи вирішення технічних проблем виступають для людини як цінності. До цінностей можна віднести і стратегії технічної творчості.

Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо обдарованої особистості полягає у вивченні внутрішніх детермінант її активності, що зосереджені в ціннісній свідомості. Одиницями такого аналізу є особливі структурні компоненти індивідуальної свідомості – суб'єктні цінності – найбільш значимі

484

поєднання діяльнісних і моральнісних цінностей, які відображають не лише історію розвитку людини, але й тенденції та напрямки цього розвитку [30; 31].

Включеність людини як суб'єкта діяльності в складну систему соціальних стосунків є підставою для введення інтегруючих ці процеси понять – стратегія життєдіяльності, стратегія життя. Стратегію визначають не лише чинники, що задаються умовою задачі, а й чинники, які визначаються особистісними якостями суб'єкта (В.О. Моляко).

У технічній творчості виділяється п'ять стратегій: комбінування, аналогії, реконструювання, випадкових підстановок та універсальна стратегія [28]. Очевидно, говорити про те, що та чи інша стратегія існує у людини в чистому вигляді, не можна. Одна може домінувати при вирішенні найбільш значимих

задач, а при вирішенні менш важливих – інша, а найчастіше – їх поєднання, тобто універсальна стратегія.

У свідомості стратегії представлені у вигляді певної ціннісної структури, компонентами якої виступають чотири основні стратегії. Кожна творчо обдарована людина має індивідуально-своєрідне поєднання цих компонентів, які складають стратегіально-ціннісну структуру її свідомості.

Безперечно, стратегії технічної творчості посідають чільне місце в ціннісній свідомості творчо обдарованої людини як суб'єкта творчої діяльності. Але, водночас, людина також є суб'єктом соціальних відносин. Оскільки творча діяльність для обдарованої людини невідривно пов'язана із соціальними відносинами, то має бути зв'язок між цінностями, що регулюють ці процеси. Звичайно, змістовні характеристики цих цінностей можуть і повинні відрізнятися, як відрізняються процеси, що мають місце у житті, і ті, що мають місце в технічних пристроях. Але, на наш погляд, при сприйманні, аналізі цих процесів і, особливо, при прийнятті рішень людина може застосовувати одні й ті ж мислительні механізми, які визначаються особливостями структури її стратегіально-ціннісної свідомості.

485

Для виділення найбільш значимих подій у житті творчо обдарованих людей було застосовано методикау каузометрії [12]. Отримано для аналізу 180 життєвих подій. Обробка даних показала, що близько третини з них, а саме 68 – це події, які мають високий ступінь включеності в міжподієву сітку ($w > 50\%$). Це означає, що вони суб'єктивно розглядаються досліджуваним як найбільш значимі на життєвому шляху. Отже, цінності, якими керувалася людина при прийнятті рішень в тій чи іншій значимій життєвій події, теж мають бути найбільш значимими в структурі ціннісної свідомості.

Аналіз виділених подій показує, що найвищий коефіцієнт включеності мають ті з них, що поєднують в собі моменти, пов'язані із технічною творчістю та певним соціальним фоном, на якому ця творчість розгорталася. Практично всі досліджувані виділили події, що стосуються навчання, здобуття технічної

освіти. Більшість назвали події, пов'язані із першими успіхами в технічній творчості (саме в творчості, а не просто в технічній діяльності). Хронологічно ці дві групи подій припадають на підлітковий та юнацький вік.

До загальних закономірностей можна віднести те, що в групу із високим ступенем включеності в міжподієву сітку досліджувані включають події, пов'язані із останніми творчими досягненнями. Їх виняткову значимість для обдарованої людини засвідчує те, що вони мають, як правило, найвищий коефіцієнт включеності, тобто зв'язку з усіма іншими подіями, які, як бачимо, лише умовно можна розділити на творчі та соціальні. Всі попередні події життя людини ніби готують наступні, є їх причинами. Остання творча подія виступає як наслідок всього попереднього життя. Значимі життєві події, які хронологічно відносяться до середини життєвого шляху людини, пов'язані, як правило, із змінами в професійній кар'єрі.

Ми виходили із припущення, що не лише процеси технічної творчості, але й життєві процеси мають стратегіальну регуляцію. Творчо обдарована людина завдяки усвідомленню **486** стратегій технічної творчості як ефективних способів мислительної діяльності, застосовує їх і для вирішення життєвих проблем. Якщо це так, то структура стратегіальної регуляції творчої діяльності людини має відповідати структурі стратегіальної регуляції її поведінки в життєвих ситуаціях. Для перевірки цієї гіпотези була застосована спеціально розроблена методика. Її мета полягає у виявленні структури стратегіально-ціннісної сфери свідомості, якою регулюються творчі процеси, з одного боку, та життєві процеси – з іншого, і встановленні зв'язку між цими структурами. У кожен із двох опитувальників було включено одні й ті ж, найбільш значимі для досліджуваного життєві події, отримані методом каузометрії. У першому опитувальнику робився акцент на моменти, пов'язані із творчою стороною події; у другому – увага досліджуваного акцентувалася на соціальних аспектах цих же подій, на стосунках з іншими людьми.

Через близькість в оцінках, не можна виділити певну стратегію як

домінуючу у технічно обдарованих людей. Із впевненістю можна лише констатувати, що в найменшій мірі застосовується ними стратегія випадкових підстановок, причому, і це, мабуть, не випадково, в житті ($\bar{x} = 2,2$) ще менше, як у творчості ($\bar{x} = 2,66$). Стратегія випадкових підстановок застосовується лише в крайніх випадках, коли наступає криза в творчому пошуку і застосування інших стратегій не дає позитивних результатів.

Співвідношення стратегій комбінування, пошуку аналогів, реконструювання, представлене в усередненому для всієї вибірки вигляді, показує певні тенденції, які характерні для стратегіальної свідомості творчо обдарованої людини. Показовим є найвища середня оцінка ($\bar{x} = 5,53$) стратегії реконструювання в творчій діяльності, оскільки саме ця стратегія вважається найбільш "творчою". Тенденція до домінування цієї стратегії у обдарованих людей, на наш погляд, є однією із сутнісних ознак творчої обдарованості взагалі. Звичайно, домінування стратегії

487

реконструювання ще не є підставою вважати людину творчо обдарованою; для цього потрібні й інші, не менш важливі ознаки. На другому місці – стратегія комбінування, на третьому – пошуку аналогів. Таким чином, можна підсумувати, що обдаровані люди переважно застосовують стратегії, які мають більше значення саме для творчих процесів, а ті, що менше зв'язані із творчістю, залишаються на другому плані.

Аналіз структури застосування стратегій щодо життєвих процесів також показує деякі загальні закономірності в організації стратегіальної регуляції поведінки творчо обдарованих людей. Стратегія реконструювання теж має досить високу оцінку ($\bar{x} = 5,23$), однак поступається стратегії комбінування ($\bar{x} = 5,42$), яка є домінуючою при вирішенні життєвих проблем. Середня оцінка третьої по значимості стратегії – пошуку аналогів – не набагато відрізняється від перших двох ($\bar{x} = 4,88$). Очевидно, що процеси, пов'язані із включенням людини у соціальні стосунки в більшій мірі орієнтовані на загальноприйняті норми і правила, ніж процеси, пов'язані із творчістю. Справді, якщо для

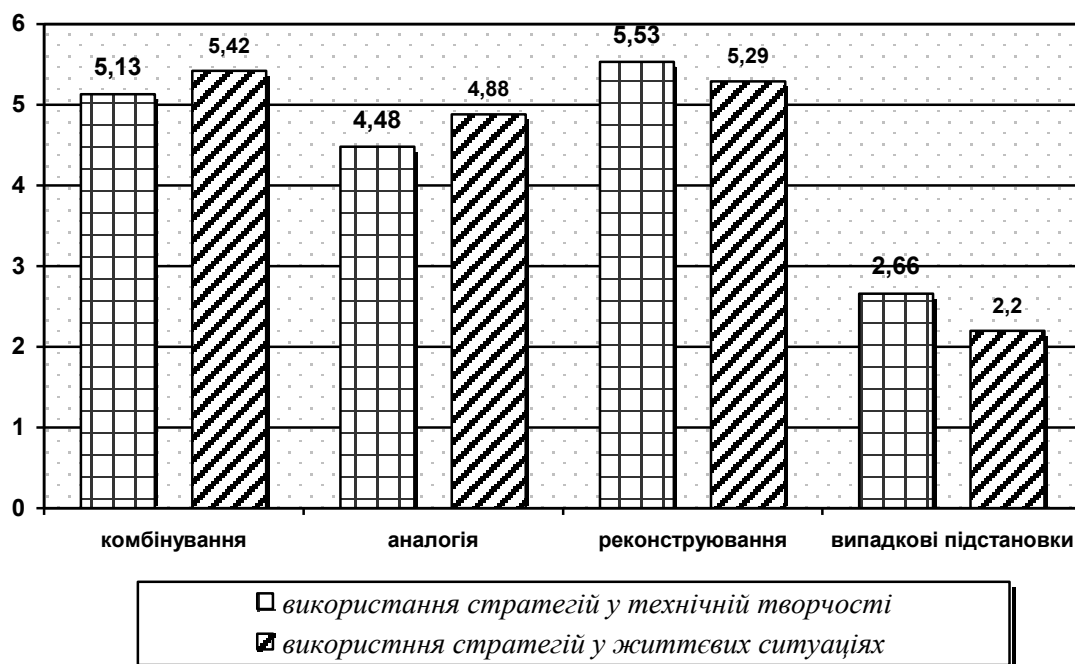
характеристики останніх оригінальність, принципова новизна, неповторність, тощо позначають вищі рівні творчості, то застосування цих означень щодо життєвих подій, пов'язаних із відносинами з іншими людьми, обмежене. Але, попри це, стратегія аналогії знаходиться лише на третьому місці. Обдарована людина прагне до творчості не лише в технічній діяльності, але й при вирішенні інших життєвих проблем. Її здатність до рефлексії вимагає застосування певного інструментарію, яким у даному випадку є стратегії.

Найменше для прийняття рішень при вирішенні життєвих проблем застосовується стратегія випадкових підстановок ($\bar{x} = 2,2$). Творчо обдарована особистість в більшій мірі, ніж інші люди, є суб'єктом власного життя. Вищий рівень суб'єктності забезпечується у цьому випадку наявністю такого ефективного механізму адаптації в соціокультурному середовищі, яким є творчість. Творча людина завжди має більше незалежності,

488

свободи дій. У будь-якій життєвій події вона не йде за ситуацією, а до деякої міри сама її творить, є одним із значимих чинників, які спрямовують розвиток ситуації.

Аналіз отриманих даних показує, що для всіх досліджуваних характерна

Рис. 4. Використання стратегій у технічній творчості та життєвих ситуаціях

універсальна стратегія як при вирішенні творчих, так і при вирішенні життєвих задач. В узагальненому вигляді це показано на діаграмі (рис.4.), де представлені усереднені дані по кожній із стратегій.

Числові значення, представлені на діаграмі, є середніми арифметичними, отриманими із оцінок досліджуваних кожної із стратегій за 7-бальною шкалою. Оскільки, для виявлення стратегій були відібрані найбільш значимі життєві події, то, на нашу думку, отримані дані відбивають саме структуру стратегіальної організації свідомості, яка є сплавом життєвого досвіду та індивідних особливостей суб'єкта і має транситуаційне значення.

489

Кореляційний аналіз показує, що існує тісний зв'язок між стратегіями, які використовуються в технічній творчості і стратегіями вирішення життєвих проблем. Так, для стратегії комбінування коефіцієнт кореляції Спірмена дорівнює 0,77, а для стратегій пошуку аналогів і реконструювання відповідно $\rho = 0,74$ та $\rho = 0,75$ при ($p < 0,01$). Виявлено слабкий зв'язок ($\rho = 0,22$) для стратегії випадкових підстановок. Нагадаємо, що ця стратегія має найменшу питому вагу і її застосування носить епізодичний характер.

При визначенні стратегіальної організації свідомості було використано реальні життєві події досліджуваних. Взяті в хронологічному порядку, вони дають змогу прослідкувати тенденції розвитку стратегій на протязі життєвого шляху. Для більшої наочності вікову динаміку розвитку стратегій, що застосовуються творчо обдарованими людьми в технічній творчості і в соціальних стосунках, представлено у вигляді двох графіків, поміщених в одну систему координат (рис. 5). На осі x розміщені життєві події в хронологічному порядку. На осі y – показники застосування стратегій, оцінені за 7-бальною шкалою.

Із графіків видно, що при вирішенні технічних творчих задач досліджувані віддають перевагу стратегії реконструювання. При вирішенні проблем, пов'язаних із соціальними відносинами, переважають стратегії комбінування та пошуку аналогів. Цікаво, що в ході життя зростає значимість стратегії комбінування. Таким чином, припущення про стратегіально-ціннісну

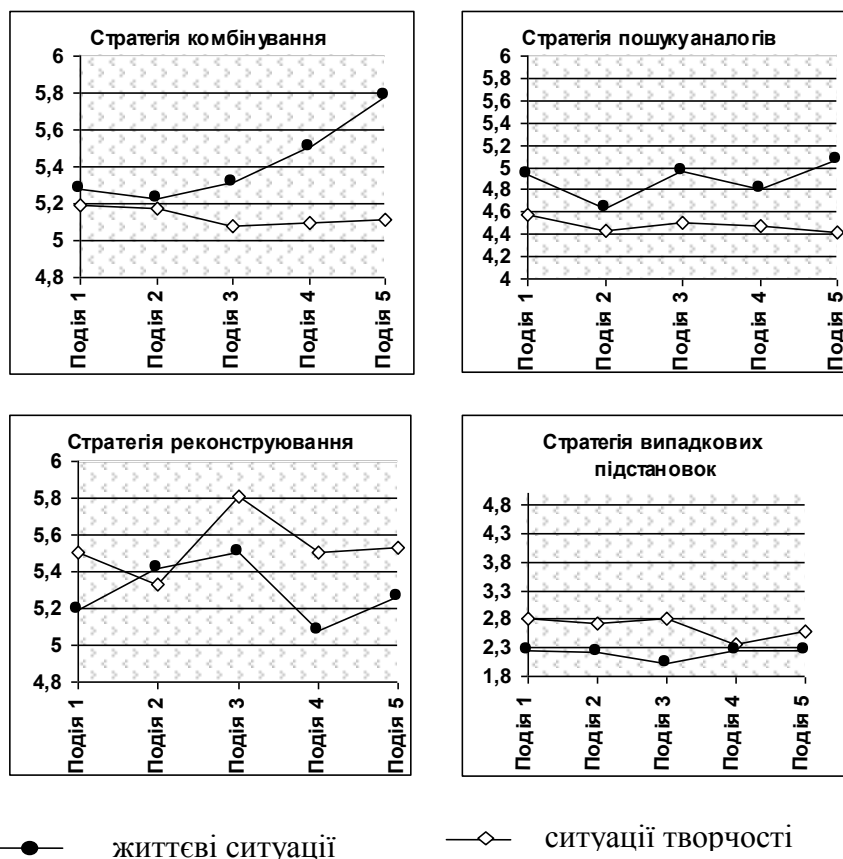
організацію свідомості творчо обдарованої людини можна вважати підтвердженим.

Стратегії, що виробляються в технічній творчості, усвідомлюючись, стають цінностями які переносяться і на регуляцію діяльності людини, що виступає як суб'єкт суспільних відносин. Очевидно, що в становленні стратегіально-ціннісної організації свідомості має місце і зворотний процес: досвід, накопичений у сфері стосунків в системі «людина-людина», поширюється і на технічну творчість. Взаємне збагачення цих двох основних

490

сфер життєдіяльності, закріплене у життєвому досвіді, формує такий індивідуально-своєрідний сплав цінностей, який забезпечує цілісність творчо обдарованої особистості, що виступає як суб'єкт життєдіяльності. Її розвиток йде по шляху переорієнтації із цінностей соціального оточення на власні, суб'єктні цінності.

Проведені нами дослідження ціннісної свідомості творчо обдарованих людей показали, що їх ціннісна сфера складна і структурована. Це означає, що

Рис.5. Вікова динаміка використання стратегій у творчій діяльності та життєвих ситуаціях

при оцінці творчих чи життєвих ситуацій творча особистість послуговується чималою кількістю ціннісних еталонів, які мають високу значимість і є взаємопов'язаними. На певному життєвому етапі деякі з цих цінностей можуть втрачати значимість, спричиняючи моральнісну чи діяльнісну локальну ціннісну кризу [32].

491

Локальна діяльнісна криза – це стан, який переживає творча особистість тоді, коли якийсь прийом діяльності, який завжди давав бажані результати, виявляється неефективним на новому витку творчості. Зазначимо, що критерієм ефективності чи неефективності може бути не лише результат, як об'єктивний показник діяльності, а й внутрішні вимоги творчої особистості до оригінальності, новизни, “інтелектуальної елегантності” методу, з допомогою якого цей результат був отриманий. Знецінення однієї цінності не веде до загальної перебудови ціннісної свідомості.

Вихід з кризового стану здійснюється за рахунок конструювання потрібної діяльнісної цінності, ресурсом для чого є фонд наявних цінностей і стратегії творчої діяльності. Для прикладу можна взяти стратегії технічної творчості, виділені В.О. Моляко. На певному етапі розвитку творчу особистість перестає задовольняти стратегія аналогізування чи комбінування, хоча вони й забезпечують кінцевий результат. Поступово перевага надається реконструюванню як найбільш “творчій” стратегії [29]. Кризові явища долаються уже наявними і закріпленими у свідомості людини засобами шляхом переструктурування діяльнісних цінностей, коли місце конструкта, що втратив значимість, займає інший, який є ефективнішим у даній ситуації. Ця криза проявляється у тимчасовому спаді результативності творчості.

Глобальна діяльнісна криза виникає тоді, коли всі, або більшість видів діяльності, які були значимими для людини через різні причини (звільнення з роботи, вихід на пенсію тощо) втрачають свою цінність. Моральнісні цінності, зберігаючи високу значимість, втрачають свою діяльнісну опору; вони не можуть бути реалізовані і людина втрачає контроль над своїм життям.

Творча діяльність за таких обставин є важливим ресурсом для реанімації ціннісної сфери людини. Це стає можливим за

492

рахунок таких властивостей творчості, як орієнтація на процес, на новизну, оригінальність, стратегічне мислення тощо. При цьому власне предмет творчості має досить відносне ціннісне значення; в цьому сенсі творча людина забезпечує собі високий ступінь свободи у будь-яких життєвих обставинах, оскільки завжди в змозі відшукати замітники (хоча, звісно, не завжди рівноцінні) предмету своєї творчої діяльності.

Локальна моральнісна криза розвивається за вже описаним алгоритмом. Як показують результати наших досліджень, у житті майже кожної творчої людини рано чи пізно відбувається криза, пов'язана із такою моральнісною цінністю, як дружба. Обдарована особистість на певному етапі стає самотньою, оскільки через свій стрімкий творчий розвиток відривається від цінностей колишніх друзів, а нових серед людей “свого творчого рівня” не знаходить через свідому чи несвідому конкуренцію з ними. Типовим, але не зовсім ефективним, виходом із цієї кризи є заміна у свідомості реальних референтних осіб на віртуальних. Це, як правило, люди, з якими дружили, але втратили контакт ще в юності, або ж видатні люди, які не входять до контактного оточення, але до яких постійно мислено звертаються за підтримкою. Згодом на вищих щаблях особистісного розвитку появляються й звичайні друзі, з якими підтримуються контакти, але за нашими спостереженнями, це як правило люди, які не розцінюються як конкуренти в творчій діяльності. Локальна моральнісна криза, як і діяльнісна, вирішується переструктуруванням ціннісної свідомості і не зв'язана з виробленням кардинально нових цінностей.

Глобальна моральнісна криза виникає з різних причин, серед яких можуть бути і кардинальна ціннісна переорієнтація суспільства, і важкі життєві розчарування. Людина втрачає сенс життя і діяльнісні цінності, які забезпечують високий рівень творчих умінь виявляються непотрібними. Нерідко смисл життя замінюється алкоголем і наркотиками, що веде до

швидкої деградації творчих здібностей. Зазначимо, що для творчої людини

493

типовими є інші, продуктивні способи пошуку смислів, які ґрунтуються на використанні діяльнісних цінностей. Продукти творчої діяльності, які можуть бути корисними і оціненими іншими людьми, на наш погляд, у більшій мірі сприяють процесу переоцінки і вироблення нових цінностей, ніж будь-які тривалі сеанси саморефлексії і психотерапії.

Глобальна ціннісна криза виникає тоді, коли людині не вдалося віднайти конструктивних методів подолання моральнісної чи діяльнісної кризи. Оскільки моральнісні і діяльнісні цінності взаємопов'язані (на рівні математичної моделі – це кореляційні зв'язки), то втрата значимості (факторного навантаження) одними цінностями веде до втрати ціннісного статусу й іншими.

Глобальна ціннісна криза призводить до стійких негативних станів, таких як відчуття втрати смислу життя. Творчість і в цьому випадку може бути ефективним ресурсом для виходу з кризи, але, на відміну від охарактеризованих раніше випадків, людина навряд чи зможе подолати глобальну ціннісну кризу самотійно. Психологічна реабілітація у цьому випадку має ґрунтуватися на ціннісній підтримці інших людей навіть у тому випадку, коли вона планується кваліфікованим психологом. Щоб досягти катарсису, людина має пройти заново шлях становлення ціннісної свідомості: спочатку співпраця з іншими людьми і інтеріоризація цінностей, потім індивідуалізація і реалізація потреби у персоналізації, і, нарешті самоактуалізація уже видозмінених, власних цінностей.

Таким чином, можна говорити про *два типи кризової резистентності*. Прикладом першого типу кризової резистентності є когнітивно проста ціннісна свідомість пересічних людей, яка просто змінює своє змістове наповнення під тиском зовнішніх обставин. Матрицею для полегшення таких видозмін може слугувати, наприклад, усна народна творчість, де закріплено різноманітні, часом діаметрально протилежні, способи діяльності. Справді, коли простота

494

ціннісної свідомості не дозволяє людині виробити власну життєву філософію, то краще скористатися фіксованими способами поведінки, закріпленими у соціальних нормах і соціальних ролях. На відміну від творчо обдарованих людей, які переважно є самодостатніми і соціально нерегламентованими, пересічні люди потрапляють у ситуацію життєвих криз саме внаслідок нормативних чи рольових конфліктів

Другий тип представлений когнітивно складною структурою ціннісної свідомості, яка властива творчо обдарованим людям. Кризові явища тут долаються завдяки використанню стратегій та здатності до переструктурування суб'єктних цінностей, які, залишаючись сталими, визначають внутрішню активність людини відносно незалежно від зовнішніх обставин.

Отже, відмінність між обдарованою і пересічною людиною полягає у феномені свідомості, який ми назвали *ціннісною когнітивною складністю*. На відміну від обдарованих людей з їх диференційованою (15-30 цінностей) і структурованою ціннісною свідомістю, ціннісна свідомість пересічних людей оперує значно меншою кількістю ціннісних конструктів (7–10), які як правило мають не структурні, а синонімічні, недостатньо диференційовані взаємозв'язки.

Взаємопроникнення стратегій творчості і життєвих стратегій дають людині змогу реалізовувати свою суб'єктну активність на всіх рівнях саморегуляції. Отримані емпіричні дані свідчать на користь припущення про те, що творчо обдарована особистість є особливим еволюційно, онтологічно і соціально детермінованим типом, якому властиві специфічні способи взаємодії зі світом і напрямки саморозвитку, що базуються на стратегіях творчої діяльності.

495

Стратегія як цінність

У психології відносно недавно цінності почали розглядати як структурний компонент індивідуальної свідомості. Під цінностями розуміють усвідомлені смисли, які визначають головні і відносно постійні відношення людини до основних сфер життя [8]. Цінності – це індивідуально-своєрідні

сміслові утворення свідомості, які відображають життєву значимість для людини як зовнішніх по відношенню до неї (предметний світ, соціальне оточення), так і внутрішніх явищ (почуття, здібності, стратегії діяльності, соціальної взаємодії, саморозвитку тощо). Система цінностей людини визначає цілісність її особистості, оскільки одним своїм вектором вона спрямована в минуле, на життєвий досвід, а іншим – у майбутнє, виконуючи прогностичну функцію, спрямовуючи активність суб'єкта, визначаючи його життєву позицію.

Цінності відповідають основним вимогам до одиниці психологічного аналізу, що були розроблені Л.С. Виготським. В.П. Зінченко систематизує ці вимоги, зазначаючи, що одиниця аналізу психічного має бути зв'язною психологічною структурою, мати властивості цілого, яке далі не розкладається, здатність до розвитку і саморозвитку, яка забезпечується включеністю одиниць в процеси життєдіяльності. Вказуючи, що Л.С. Виготський вважав спосіб аналізу з допомогою одиниць, на відміну від елементного аналізу, ефективним засобом вивчення складних динамічних систем, В.П. Зінченко пише, що такий аналіз «...дозволяє розкрити прямий рух від потреби і спонукань людини до певного напрямку її мислення і зворотній рух від динаміки думки до динаміки поведінки і конкретної діяльності особистості» [17, с. 121].

Стратегії, які виробляються спочатку в діяльності, а пізніше стають засобами мисленнєвої регуляції поведінки людини в усіх найважливіших сферах її існування, мають ряд ознак, які дозволяють співвідносити їх з особистісними цінностями людини.

496

1. Стратегії виникають у процесі індивідуальної адаптації людини до світу. Індивідуальна своєрідність стратегій визначається, з одного боку, переліком вибраних людиною діяльностей, в яких вони розвиваються, а з іншого, – індивідуально-психологічними властивостями цієї людини. Таким чином, маючи спільну для всіх мисленнєву основу, стратегії завжди є індивідуальними, оскільки відображають особливі, цінні для окремої людини способи взаємодії зі світом.

2. Стратегії є суб'єктивними утвореннями, але їх здатність до об'єктивації в діяльності робить можливим виділити спільні суттєві характеристики і розробити класифікації стратегій. Те, що існуючі класифікації є досить компактними, не випадково, оскільки, по-перше, вони відображають найзагальніші способи мислительної регуляції діяльності людини, і, по-друге, тільки ті способи, які можуть складати певну цінність для всіх людей.
3. Стратегії є важливою складовою життєвого досвіду людини. Здатність структурувати власний досвід, проектувати його в майбутнє, включати в регуляційні моделі саморозвитку спонукає людину до утримання в полі свідомості тих способів мислення і діяльності, які виявлялися успішними. Аналіз ситуацій успіху дозволяє людині виділяти успішні стратегії, які поступово стають цінними для неї.
4. Стратегії мають індивідуальну цінність, оскільки можуть не пов'язуватися прямо із позитивним результатом діяльності. Людина може мати стійку схильність до використання певних стратегій, навіть тоді, коли вони виявляються малоефективними. Однак їх цінність може бути настільки високою, що потрібно чимало невдалих спроб, щоб дискредитувати неуспішні стратегії.
5. Як і будь-які особистісні цінності, людина відстоює власні стратегії в тих ситуаціях, коли на неї чинять тиск. Зміна стратегій можлива лише за умови зміни ціннісного досвіду людини в процесі накопичення ситуацій успіху і розвитку здібностей.

497

6. Спорідненість стратегій із особистісними цінностями засвідчує така їх характеристика як вибірковість. В залежності від оцінки значимості ситуації і ймовірності успіху вибирається і стратегія. В ситуаціях, які є особистісно значимими, людина застосовує й значимі стратегії діяльності, що іноді пов'язано зі значними витратами зусиль і часу. У незначимих ситуаціях вибір стратегій може бути спонтанним і випадковим.

7. Іntenційність стратегій залежить від здібностей. Як особистісні цінності, а можливо ще в більшій мірі, стратегії мають зв'язок із здібностями. Одним із суттєвих критеріїв вибору людиною тієї чи іншої стратегії є усвідомлення можливості її реалізації в діяльності. Рівень розвитку здібностей зумовлює і рівень складності стратегій, що актуалізуються в тій чи іншій ситуації.
8. Стратегії вплетені в систему особистісних цінностей і є процесуально-мислительною складовою суб'єктних цінностей. Суб'єктні цінності – це моральнісні (сенси) і діяльнісні (здібності) конструкти, які, об'єднуючись стратегіями, набувають іntenційності і спрямовують активність людини.
9. Використання людиною тих чи інших стратегій залежить від її особистісної спрямованості або від типу особистості. Творчу особистість характеризує здатність до генералізації стратегій творчості, до поширення їх регуляційних функцій на всі сфери життя. Творчі стратегії мають не лише індивідуальну цінність як адаптаційний засіб однієї людини, а й загальнолюдську – як засіб вирішення загальних проблем, що виникають перед людьми в мінливому і динамічному світі.
10. Напрямки саморозвитку особистості визначаються актуальним розвитком здібностей і, пов'язаною з ним, включеністю в соціальні стосунки. Стратегії мають виняткове значення у прийнятті рішень щодо саморозвитку, оскільки від їх рівня і наповнення залежить як процес осмислення цього рішення, так і процес його успішної реалізації.

498

Література

1. *Абульханова-Славская К.А.* Состояние современной психологии: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2005. – 512 с. – С.428-450.
2. *Абульханова-Славская К.А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. *Андерсон Дж.* Когнитивная психология. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
4. *Анцыферова Л.И.* Психология повседневности: жизненный мир личности и "техники" её бытия // Психол.журн., 1993. - N2. - С.3-16.

5. *Асмолов А.Г.* Психология личности. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
6. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
7. *Богоявленская Д.Б.* Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
8. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
9. *Брушлинский А.В.* О формировании психического // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 106-126.
10. *Васильева О.С., Демченко Е.А.* Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопр. психол. – 2001. – №2. – С.74-85.
11. *Врихт Ю.фон.* Некоторые современные вопросы психологии обучения // Когнитивная психология. Материалы финско-советского симпозиума. – М.: Наука, 1986. – С.21-26.
12. *Головаха Е.И., Кроник А.А.* Психологическое время личности. - К.: Наукова думка, 1984. - 207 с.
13. *Дилтс Р.* Стратегии гениев. Т.1. – М.: Независимая фирма "Класс", 1998. – 272 с.
14. *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
15. *Эдвардс У.* Динамическая теория решений и вероятностная обработка информации. – В кн.: Инженерная психология. – М.: Прогресс, 1964. – С.161-191.
16. *Загурська І.С.* Розвиток самооцінки творчих здібностей у молодшому шкільному віці. Автореф.дис...канд.психол.наук. – К., 2006. – 20 с.
17. *Зинченко В.П.* Идеи Л.С.Выготского о единицах анализа психики //Психол. журн., 1981. – Т.1. – № 2. – С.118-133.
18. *Ильин Е.П.* Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
19. *Коваленко А.Б.* Психологія розуміння. – К.: Геопринт, 1999. – 184 с.
20. *Козелецкий Ю.* Психологическая теория решений. – М.: Прогресс, 1979. – 504 с.
21. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
22. *Конопкин О.А.* Психологические механизмы регуляции деятельности. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
23. *Кун Д.* Основы психологии: Все тайны поведения человека. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 864 с.
24. *Миллер С.* Психология развития: методы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 464 с.
25. *Мойсеєнко Л.А.* Психологія творчого математичного мислення. – Івано-Франківськ: Факел, 2003. – 481 с.
26. *Моляко В.О.* Психологічна проблема творчого потенціалу // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості: Збірник наукових праць / За ред. В.О.Моляко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2007. – С.6-13.
27. *Моляко В.А.* Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности //Вопр.психол., 1994. - N5. - С.86-95.
28. *Моляко В.А.* Психология конструкторской деятельности. – М.: Машиностроение, 1983. – 134 с.
29. *Моляко В.О., Музика О.Л.* Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості. – В кн.: Духовність як основа консолідації

суспільства. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т.16. – С. 131-136.

30. *Музика О. Л.* Суб’єктно-ціннісний аналіз особистісного росту /Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч.І. – С. 137-143.
31. *Музика О.Л.* Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. - К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. - 24 с.
32. *Музика О.Л.* Ціннісна свідомість обдарованої особистості на тлі ціннісної кризи суспільства //Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України. - К.: Гнозис, 1998.- С.397-401.
33. *Пиаже Ж.* Теория Пиаже // История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.). Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н.Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 244 с.
34. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
35. *Пономарев Я.А.* Психология творчества // Тенденции развития психологической науки. – М.: Наука, 1989. – С. 21-34.
36. *Пономарев Я.А.* Развитие психологической организации интеллектуальной деятельности // Принцип развития в психологии / Отв. ред. Л.И.Анцыферова. – М.: Наука, 1978. – 368 с. – С.63-80.
37. *Портницька Н.Ф.* Наслідкування як психологічний механізм розвитку творчих здібностей у дошкільному віці. Автореф.дис...канд.психол.наук. – К., 2007. – 20 с.
38. *Практический интеллект / Р.Дж.Стернберг, Дж.Б.Форсайт, Дж.Хедланд и др.* – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
39. *Психологія життєвої кризи /Відп. ред. Т.М. Титаренко.– К.: Агропромвидав, 1998.– 348 с.*
40. *Роменець В.А.* Психологія творчості. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
41. *Симоненко С.М.* Візуально-мисленнєві стратегії: структурно-функціональний аналіз // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність». – К.: Либідь, 2006. – С. 227-232.
42. *Смольсон М.Л.* Психологія розвитку інтелекту. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.
43. *Стиль человека: психологический анализ /Под ред.А.В.Либина.* – М.: Смысл, 1998. – 310 с.
44. *Теплов Б.М.* Избранные труды: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – 328 с.
45. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
46. *Франселла Ф., Баннистер Д.* Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам.: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
47. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.
48. *Харрисон А.Ф., Брамсон Р.М.* Мышление о мышлении // Психологическая типология: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченюк. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2002. – 592 с.
49. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: В 2 т. Т.2. – М.: Педагогика, 1986. – 392 с.
50. *Чернобровкін В.М.* Психологія прийняття педагогічних рішень. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.
51. *Birney R.C., Burdick H., Teevan R.C.* Fear of Failure Motivation. – N.Y., 1969.

52. *Dale H.C.A.* On choosing between bets. – Quart. J. Exp. Psychol., 1962, vol. 14, pt 1, p. 49-51.
53. *Flavell J.H., Friedrichs A.G., Hoyt J.D.* Developmental changes in memorization processes. – Cognit. Psychol., 1970. – Vol.1. – P. 324-340.
54. *Lots of E.J.* Expectancy for success and certainty of response. – Amer. J. Psychol., 1959, vol. 72, N 4, p. 600-602.
55. *Pask G.* Stiles and strategies of learning. – Brit. J. Educ. Psychol., 1976. – Vol. 46. – P.128-148.